

INDUSTRIENS UTREDNINGSSINSTITUT

Studie rörande
KONCENTRATIONS- OCH
RATIONALISERINGSÅTGÄRDER
INOM DEN
TYSKA INDUSTRIEN

STOCKHOLM

1942

INDUSTRIENS UTREDNINGSSINSTITUT

KONCENTRATION OCH RATIONALISERING INOM
DEN TYSKA INDUSTRIEN UNDER KRIGET.

S t o c k h o l m
1 9 4 2

Som en motsvarighet till den studie rörande koncentrationsåtgärder inom den engelska industrien, som tidigare utarbetats vid Industriens Utredningsinstitut, överlämnas härmed en studie av motsvarande företeelser i Tyskland under det nu pågående kriget. Det har vid denna redogörelse för utvecklingen i Tyskland ansetts lämpligt att utvidga framställningen till att även omfatta vissa med koncentrationsprocessen sammanhängande rationaliseringsåtgärder.

Svårigheterna att erhålla en ingående kännedom om det ekonomiska händelseförloppet ha givetvis icke varit mindre för Tysklands del än för Englands. Det har sålunda icke varit möjligt att erhålla full inblick i olika åtgärders principiella innebörd eller faktiska inverkan på produktionen. De tillgängliga uppgifterna ha emellertid varit så pass omfattande, att det ansetts möjligt att i grova drag teckna några grundlinjer i den tyska industriens utveckling under kriget. Detta arbete har utförts vid Institutet av dr. E. Heinertz.

Stockholm den 15 september 1942.

INDUSTRIENS UTREDNINGSSINSTITUT

Ingvar Svennilson

Koncentration och rationalisering inom den tyska
industrien under kriget.

Innehållsförteckning.

	Sid.
<u>Inledning.</u>	1
Förhållandena före kriget	3
Allmänna drag i produktionspolitiken under krigets olika skeden. Koncentration och orderspridning.	6
<u>Koncentrations- och rationaliseringsåtgärdernas utformning åren 1939-1941.</u>	11
Nedläggning av företag.	11
1) Nedläggningens orsaker.	11
2) Nedläggningens omfattning.	16
3) Understöd åt nedlagda företag.	21
Omställning av företag med minskad eller nedlagd produktion.	25
Av kriget föranledda fusioner mellan storföretag.	29
Karteller som krigsekonomiskt instrument.	33
<u>Den ekonomiska mobiliseringen under år 1942.</u>	38
Nedläggning av företag.	40
Produktionens rationalisering, standardisering och förenkling.	45
Krigsekonomiska åtgärder inom rustningssektorn.	48
Organisatoriska nyskapelser inom näringslivets självförvaltning och kartellväsendet.	52

Inledning.

I en föregående studie har redogörelse lämnats för de åtgärder, som våren 1941 vidtogos i England för att genom koncentration av den civila produktionen frigöra arbetskraft, råvaror och anläggningar för krigsviktig produktion.

I Tyskland hade dylika åtgärder genomförts långt tidigare om också ej i samma omfattning. Brist på arbetskraft föranledde staten att redan före kriget medelst olika ingrepp begränsa den civila verksamheten. Sedan krigsutbrottet ha ett flertal koncentrationsåtgärder på det industriella området vidtagits, och under 1942 har en ytterligare skärpning i denna utveckling inträtt.

De tyska myndigheternas metoder ha emellertid på väsentliga punkter avvikit från de engelska. Ett generellt koncentrationspåbud i likhet med det engelska har sålunda icke utgått. Detta beror delvis därpå, att den tyska staten vid sidan om råvarukontrollen sedan länge ägt kontroll även över arbetskraften och vid behov kunnat utnyttja detta inflytande. Nedläggningen av företag blev därför i stor utsträckning en indirekt följd av olika krigsekonomiska ingrepp och de direkta nedlägningsåtgärderna begränsades fram till slutet av 1941 till vissa avsnitt inom näringslivet, där de föreföllo mest önskvärda.

Sammanläggningen av företag har i Tyskland - i motsats till vad fallet är i England - i regel icke direkt samband med den av staten påbjudna nedläggningen av företag utan har i stort sett överlåtits åt näringslivets eget initiativ. Direk-

tiv från myndigheternas sida om sammanslagning av företag har endast i undantagsfall lämnats.

Den tyska koncentrationsprocessen utgör åtminstone fram till 1942 ingen enhetlig aktion. Anordningar ha träffats från fall till fall allt efter föreliggande behov. Ett flertal olika statliga och civila instanser ha varit i verksamhet, och i övrigt ha företagen själva sökt anpassa sig efter förhållandena.

Vid behandlingen av de tyska koncentrationsåtgärderna har hänsyn även måst tagas till den samordning av olika krigs-ekonomiska ingrepp, som är karakteristiskt för den tyska plan-ekonomien, liksom även till de principiella förändringar, som inträtt i förhållandet mellan stat och näringsliv i Tyskland. Det är av intresse att i detta sammanhang belysa den allmänna strävan att rationalisera, förenkla och bättre organisera näringslivet, vilken främjats och styrts från statens sida.

De nämnda omständigheterna ha medfört, att ramen för studien rörande de tyska förhållandena måst läggas vidare än som varit nödvändigt vid behandlingen av motsvarande företagselser i England. Framställningen kan givetvis icke göra anspråk på att vara fullständig, då svårigheterna att erhålla detaljerat material rörande förhållandena i ett krigförande land alltid äro svåra och i detta fall varit särskilt framträdande på grund av den tyska ekonomiska politikens komplicerade art.

Förhållandena före kriget.

Då det nationalsocialistiska partiet övertog makten i Tyskland, hade koncentrations- och rationaliseringsprocessen inom den tyska industrien redan nått ganska långt. Återhämtningen efter världskriget hade på 1920-talet bl.a. lett till bildande av ett flertal viktiga koncerner, såsom I.G. Farbenindustrie, Vereinigte Stahlwerke och Kalisyndikatet. Även en omfattande kartellisering ägde rum under denna tidsperiod. Under den s.k. rationaliseringsepoken åren 1926-1929 moderniserades stora delar av den tyska industrien efter amerikanskt mönster och med hjälp av utländskt kapital.

Vid Tredje Rikets grundande proklamerades bekämpandet av den under den ekonomiska världskrisen starkt ökade arbetslösheten som en av de väsentligaste uppgifterna. Igångsättande av allmänna arbeten, tillverkningen av syntetiska produkter och stegringen av rustningsproduktionen bidrog också snabbt till att minska arbetslösheten. År 1935 igångsattes rustningsproduktionen för fullt och år 1936, då fyraårsplanen började sättas i verket, hade arbetslösheten i Tyskland åter nått normal omfattning.

Med arbetslöshetens övervinnande och rustnings- och ersättningsproduktionens ständiga stegring fingo rationaliseringsfrågorna och produktionens planmässiga dirigerings särkild aktualitet. Sedan år 1936 erhöll sålunda den ekonomiska politiken i Tyskland i mera utpräglad form karaktären av en på krigs-ekonomiska mål inriktad planhushållning.

Viktiga ansatser till kontroll över produktionen, handeln och tjänsterna hade emellertid redan tidigt gjorts. Investeringskontrollen, som infördes år 1933, erhöll särskild

betydelse vid industriproduktionens anpassning efter politikens målsättningar. Lagen om tvångskarteller av samma år utgjorde även ett led i dessa strävanden.

Investeringskontrollen skärptes och utvidgades allteftersom den krigsviktiga produktionen fick större omfattning. Detta skedde dels i syfte att förhindra felinvesteringar på områden, där andra ekonomiska ingrepp senare skulle företagas. Dels önskade man till förmån för försvarsproduktionen omedelbart skära ned tillverkningen och begränsa behovet av arbetskraft och råvaror inom vissa industrigrenar. Samtidigt ville man dock även höja rationaliseringen av produktionen. Investeringsförbud tillämpades inom radioindustrien, tobaksindustrien, vissa grenar av glas- och pappersindustrierna, cement- och kalkproduktionen m.fl.

Inom krigsviktig industri tillkommo å andra sidan investeringspåbud. En förordning av september 1934 påbjöd sålunda, att vissa brunkolsgruvor skulle gemensamt finansiera framställningen av bensin ur brunkol. Produktionen av cellull och utnyttjandet av oräntabla järnmalmsfyndigheter finansierades genom investeringspåbud inom motsvarande industrigrenar.

I princip synes den ekonomiska ledningen ha velat undvika att bilda statliga företag. Den produktiva verksamheten skulle grunda sig på enskild företagsamhet men stå under statens kontroll. Den av staten önskade inriktningen av produktionen sammanföll emellertid ofta icke med de privata intressena. Liksom när det gällde att begränsa vissa konsumtionsindustriers utvidgning uppstodo motsättningar mellan stat och näringsliv vid uppbyggandet av industrier, som icke voro lönande ur privatekonomiska men viktiga ur krigs- och samhällsekonomiska

synpunkter. I vissa fall ha därför statliga företag likaväl måst grundas, och staten har i andra fall för att öka kontrollmöjligheterna ingått som delägare i privata företag.

Särskilt när det gällde utvinningen av den lågprocentiga järnmalmen voro dessa intresseemotsättningar framträdande och ledde bl.a. till bildandet av de statliga "Reichswerke Hermann Göring". Ej heller dessa anläggningar kommo emellertid till stånd utan bidrag från industriens sida. Dessa uppbringades medelst investeringsplikt inom järnindustrien.¹⁾

Förutom på det industriella området gjordes under åren före krigsutbrottet olika ingrepp inom flera andra områden, framför allt för att frigöra arbetskraft för försvarsproduktionen; dylika åtgärder fingo ökad betydelse med upprustningens intensifiering och fyraårsplanens genomförande. Sålunda skar man ned sådan byggnadsverksamhet, som ur nationella synpunkter ansågs vara mindre viktig. Detaljhandeln och hantverket, näringsgrenar, som i Tyskland ansågs ha nått alltför stor omfattning, hade tidigt belagts med nyetableringsspärrear. Sedan våren 1939 beordrades arbetskraft i stor utsträckning från dessa näringar till krigsviktig sysselsättning och en del av företagen stängdes.

Inom hantverket tillkommo talrika sammanslutningar, avsedda att förbättra hantverkarnas möjligheter att delta i rustningsproduktionen. Det rörde sig därvid huvudsakligen om regionala kooperativa sammanslutningar, s.k. "Landeslieferungs-genossenschaften", vilka även hade ett centralt orderkontor

1) Fyraårsplanen lär endast med 12 % ha finansierats med statliga medel, vilka huvudsakligen ställts till förfogande för vetenskaplig forskning och andra förarbeten för olika tillverkningar.

("Reichszentrale für Handwerkslieferungen"). I maj 1939 funnos redan 218 "Landeslieferungsgenossenschaften" inom olika hantverksgrenar. För att nämna ett exempel hade skräddare i olika delar av landet regionalt sammanslutit sig till dylika kooperativa företag för att mera fabriksmässigt framställa uniformer.

Hantverkarna inom byggnadsfacket i de större städerna föredrogo sammanslutningar i aktiebolagsform, vilka möjliggjorde deras deltagande i storbyggen ("Bauträgergesellschaften", "Hausbaugesellschaften").

Allmänna drag i produktionspolitiken under krigets olika skeden. Koncentration och orderspridning.

Innan enskildheterna i koncentrationsåtgärderna under kriget behandlas, skall en kort orientering lämnas rörande de allmänna riktlinjer, som staten under krigets olika skeden uppdragit för industriproduktionen.

I september 1939 räknade de tyska myndigheterna i sina krigsberedskapsplaner med nödvändigheten av en kraftig koncentrationsprocess inom industriens civila sektor. Man ansåg sålunda, att omflyttningen av arbetskraft och råvaror från civil till krigsviktig produktion skulle medföra, att framför allt mindre och medelstora företag måste nedläggas i stor omfattning. Man planerade även att i samband med eller vid sidan av nedläggningen av företag åstadkomma en rationell samverkan mellan företag med icke fullt utnyttjad kapacitet, varvid framför allt bildandet av vissa slag av karteller men även fastare sammansmältningar voro påtänkta.

Man kom emellertid snart till övertygelsen, att en mera genomgripande koncentrationsprocess i denna bemärkelse varken var nödvändig eller önskvärd. Man hävdade sålunda, att en viss arbetslöshet icke skulle kunna undvikas, eftersom en omfattande nedläggning av företag även skulle frigöra arbetskraft, som ej kunde placeras på annat håll. Redan i november 1939 framhöll Dr. Landfried, statssekreteraren i Riksekonoministeriet, att ett stort antal civila företag i stället för att läggas ned skulle kunna omställas till krigsproduktion. Denna lösning underlättades därigenom, att man ansåg lämpligt företaga en geografisk orderspridning inom krigsproduktionen. Vid genomförande av denna s.k. "Auftragstrennung" kunde en del i annat fall överflödiga företag ur den civila sektorn delta. Med denna orderspridning avsåg man även uppnå, att arbetskraft kunde användas för krigsviktiga uppgifter utan att den behövde förflyttas till annan ort.

Krigsproduktionens decentralisering organiserades genom en statlig riksfördelningsbyrå för offentliga beställningar ("Reichsausgleichsstelle für öffentliche Aufträge") i samarbete med regionala byråer. Orderspridningen främjades även genom att företagen på eget initiativ bildade regionala orderbörser, med vars hjälp rustningsföretagen kunde placera order på underleverans hos mindre och medelstora företag. Även kartellerna tilldelades i detta sammanhang viktiga uppgifter. Orderspridningen får emellertid ej ses såsom en motsats till koncentrationstanken. Endast de företag, som med fördel kunde infogas i orderspridningens schema, undgingo nedläggning eller andra ingrepp. Vidare var orderspridningens genomförande ofta förbunden med koncentrationsåtgärder. I många fall

sammansvetsades olika underleverantörer på ett eller annat sätt till produktionsenheter, i vissa fall jämförbara med de nämnda sammanslutningarna inom hantverket.

Efter segrarna i väster erhöll orderspridningen spelrum utöver Tysklands gränser, i det att rustningsorder där- efter kunde placeras även i de ockuperade ländernas industri- er. Denna utvidgade orderspridning, som i Tyskland betecknats med "Auftragsverlagerung"¹⁾ organiserades genom en i Berlin grundad central orderbörs ("Reichsauftragsbörse"). De tyska beställningarna i dessa länder gällde emellertid ej blott krigsviktiga leveranser utan även tillverkning för civila be- hov. I det senare fallet kunde i Tyskland den produktions- kapacitet, som därigenom frigjordes, ställas till den egna krigsproduktionens disposition.

Samtidigt som orderspridningens olika former utvecklades, fortskred emellertid även koncentrations- och rationali- seringsprocessen vid sedan av densamma -ehuru i långsam takt. Då blixtkrigen utan större förbrukning av krigsmaterial ledde till snabba resultat, höll man sig även i fortsättningen av- vaktande i fråga om koncentrationsåtgärderna och begränsade ingreppen framför allt till sådana områden, där råvarubristen gjorde sig mest gällande. Trycket på den tyska industrikapa- citeten lättades för övrigt ej endast genom orderspridningen till ockuperade länder utan även genom att utländsk arbets- kraft och krigsfångar i stor utsträckning kunde utnyttjas. De ofördelaktiga psykologiska verkningarna av en omfattande nedläggning av företag kunde sålunda tillsvidare undvikas. Man var ej heller hågad att lamslå stora delar av näringsli- vet vid en tidpunkt, då planeringen för fredstiden och den

1) Jfr riksmarskalk Görings förordning rörande "Auftragsverla- gerung" av den 7 oktober 1940 (jämte följdförordningar).

kommande nyordningen vunnit aktualitet. Den starka regionala spridning, som i stort sett kännetecknar den tyska industrien, skulle vid starkare koncentration även ha medfört ytterligare transportsvårigheter, vilka förutom av militära orsaker, ökats betydligt även genom orderspridningen.

Under de första krigsmånaderna 1939 och under år 1940 var krigsindustriens utbyggande i proportion till de ökade materialbehoven en av den tyska statens främsta uppgifter. Flertalet statliga åtgärder på såväl varusidan som penning- sidan voro mer eller mindre inriktade på omflyttningen av produktivkrafterna till krigsviktig produktion, en omflyttning, som skulle ske utan att inflation bleve följd. Till priskommissariens uppgifter hörde liksom före kriget bl.a. att påskynda koncentrationen och rationaliseringen inom den civila sektorn, medan krigsviktig produktion främjades genom att prissättningen på detta område erhöll större rörelsefrihet. Finanspolitiken åsyftade en begränsning av allmänhetens köpkraft, ett syfte, som fullföljdes bl.a. genom förhöjning av skatterna i samband med ransoneringens skärpning, medan produktionen tillsvi- d- are utsattes för ringare skattebelastning.

Under år 1941 fördes dock koncentrationsåtgärderna vidare som ett led i produktionsplaneringen. Men de finans- och penningpolitiska ingreppen hade nu fått större aktualitet. Produktionen hade i huvudsak hunnit anpassas efter krigs- behoven och myndigheterna ansågo, att den därför utan större risk för störningar kunde kraftigare belastas med skatter. Åtgärder vidtogos, som avsågo att inskränka företagens själv- finansieringsmöjligheter, vilka utvecklats sedan åren före

kriget; sålunda höjdes bolagsskatten, infördes krigskonjunkturskatt, reglerades förhållandet mellan aktiekapital och reserver m.m.

Mot bakgrunden av de militära händelserna trädde behovet av en forcerad krigsproduktion från och med hösten 1941. Ånyo i medelpunkten för intresset. Under parollen "Leistungssteigerung" inleddes en kraftkoncentration på alla områden. I samband med dessa strävanden fingo de industriella koncentrationsåtgärderna större aktualitet än någonsin tidigare. Alla skäl, som förut talat emot en starkare koncentration måste vika för de nya och tyngre argument, som allt sedan dess tala för densamma.

Närmare uppgifter rörande koncentrationsprocessens utformning komma i det följande att först lämnas för perioden från krigsutbrottet till slutet av 1941. Utvecklingen efter denna tidpunkt betecknar upptakten till ett nytt skede i koncentrationsrörelsen inom den tyska industrien och har gjorts till föremål för behandling i ett särskilt och avslutande avsnitt i denna studie.

Koncentrations- och rationaliseringsåtgärdernas
utformning åren 1939-1941.

Nedläggning av företag: 1. Nedläggningens orsaker.

Nedläggningen av företag utgjorde under perioden 1939-1941 väsentligen en indirekt följd av krigsekonomiska ingrepp, såsom inanspråktagande av arbetskraft för krigsviktiga uppgifter, kontingenteringen av råvaror och i vissa fall även beslag på maskiner eller lokaler.

1. I främsta rummet bland orsakerna till driftnedläggelser komma åtgärder på arbetsmarknadens område.

Redan före kriget hade tyska statens grepp om arbetskraften grundlagts genom en förordning om tjänsteplikt.¹⁾ Den kom bl.a. till praktisk tillämpning vid västvallens byggande. Efter krigsutbrottet utgjorde den med nya förordningar skärpta tjänsteplikten ett viktigt redskap vid omflyttningen av arbetskraft till krigsproduktion. Ett kompletterande inflytande - sedermera ytterligare utvidgat - erhöll staten redan före kriget genom kontrollen över arbetarnas byte av anställning. Därigenom kunde arbetskraften bindas vid ur statspolitiska synpunkter viktiga företag. Kontrollen över arbetskraften underlättades i övrigt genom införandet av ett särskilt arbetspass ("Arbeitsbuch", sedan 1935).

De regionala arbetsbyråerna ("Arbeitsämter") respektive de härför särskilt utsedda kommissionerna, anförtroddes uppgiften att vid företag efter företag genomföra en utgallring ("Auskämmung") av lämplig arbetskraft för krigsviktig syssel-

1) Jfr. "Verordnung zur Sicherstellung des Kräftebedarfs für Aufgaben von besonderer staatspolitischer Bedeutung" av den 1 mars 1939.

sättning på samma sätt som före kriget bl.a. hantverket, detaljhandeln och byggnadsfacket rensats från överflödigt arbetskraft.

Då denna utgallring av arbetare genomfördes, tog man i den mån förhållandena medgävo hänsyn till de drabbade företagens fortsatta existensmöjligheter. Detta hindrade dock icke, att många företag till följd av förluster av skolad och yngre arbetskraft i fortsättningen icke voro räntabla utan måste nedläggas.

En dylik utgallring av arbetare företogs inom större delen av de industrier, som tillgodose civila behov, men genomfördes även på andra områden än det industriella. Sålunda intensifierades den inom de nyssnämnda näringsgrenar, där den redan före kriget kommit till användning. Framför allt från våren 1940 tillämpades denna metod i större omfattning, och det beräknas att under år 1940 omkring 480.000 arbetare på detta sätt frigjordes för den krigsviktiga produktionen. Tjänstepliktslagen och utgallringen av arbetskraft, som i början av kriget och under operationerna i Norden och i väster spelade en viktig roll, kom senare endast i mera begränsad utsträckning till användning, enär flera andra arbetskraftsreserver kunde mobiliseras på annat sätt. I juli 1941 voro endast 611.000 arbetare underkastade tjänsteplikt; av dessa voro 430.000 män och 174.000 kvinnor. - Sedan fälttåget i öster inletts, vidtoges åter i ökad utsträckning utgallringsåtgärder inom den civila sektorn.

Efter segrarna under år 1940 erhöll Tyskland, som tidigare nämnts, ett betydande tillskott av arbetare från de ockuperade länderna. I slutet av år 1941 uppgick de utländs-

ka arbetarnas antal till icke mindre än 2.134.000 man (förutom krigsfångarna). En annan viktig tillgång utgjorde den huvudsakligen frivilliga rekryteringen av kvinnlig arbetskraft. Från krigsutbrottet till slutet av år 1941 hade antalet sysselsatta kvinnor ökats med 1.3 miljoner, varav 1 miljon satts i arbete enbart under år 1941. Man använde även reserverna av under- och överårig arbetskraft. Olika åtgärder, som vidtogos i syfte att uppnå ett effektivare utnyttjande av arbetskraften, hjälpte ävenledes till att lätta trycket på arbetsmarknaden. Sådana åtgärder voro exempelvis skolning, övervakning av arbetskraftens ändamålsenliga fördelning och rationella utnyttjande, standardisering och mekanisering av tillverkningen etc.

Den frivilliga omflyttningen av arbetskraft synes trots alla gjorda ansträngningar ej ha nått den omfattning, man önskat. Arbetskraftens benägenhet att stanna kvar på sin gamla arbetsplats har i Tyskland väsentligen förstärkts genom den s.k. lönestoppen. Statens fasta grepp om arbetsmarknaden har möjliggjort, att denna lönestopp i stort sett kunnat upprätthållas. Ganska betydande eftergifter i fråga om lönenivån synes dock ha måst göras inom krigsviktiga industrier.

2. Såsom en indirekt följd av råvarukontingenteringen tillämpning ha likaledes många företag måst stängas. Råvarukontrollen hade redan före kriget kommit till viss användning, då behovet av krigsviktig lagring och knappheten på valutor på flera områden tvingat till plannässig hushållning. Efter krigsutbrottet måste beslag på råvaror och skärpt kontroll av användningen omedelbart vidtagas på utpräglade bristområden. Detta ledde ganska snart och i alltmer stegrad omfattning till

nedläggning av företag, först inom textil-, tvål- och tvättmedelsindustrierna.

3. Det tredje fall, då nedläggning av företag på indirekt väg förorsakats av krigsekonomiska åtgärder, står i samband med beslagtagande av maskiner, lagerlokaler och dylikt. Det rör sig emellertid härvidlag om fåtaliga undantag.

Även andra krigsekonomiska åtgärder, såsom framför allt prispolitiska bestämmelser, ha på omvägar lett till en räntabilitetsförsämring, som i vissa fall kunnat förorsaka stängning av företag.

Nedläggning av ett jämförelsevis ganska betydande antal företag har även föranletts av direkta stängningspåbud. Dessa direkta påbud ha åtminstone före den senaste koncentrationsvågen aldrig haft generell karaktär, alltså exempelvis ej inneburit vissa kvoter för en hel bransch såsom i England, utan ingreppen ha skett mera sporadiskt och åsyftat utvalda företag.

De direkta nedläggningsåtgärderna ha huvudsakligen anförtrotts åt "Bezirkswirtschaftsämtter". Även andra instanser såsom vissa organisationer och karteller ha i särskilda fall av vederbörande riksminister erhållit befogenhet att förordna om nedläggande av företag och att vidtaga övriga hithörande åtgärder. Ofta ha dessa frågor från fall till fall reglerats genom särskilda förordningar. "Bezirkswirtschaftsämtter" äro statliga distriktsbyråer, som sortera under riksekonoministeriet och vars huvuduppgift är att regionalt sörja för de krigsviktiga företagens produktions- och transportmöjligheter samt att övervaka näringslivets varuförbrukning. I fråga om nedläggningen av företag stå dessa

distriktsbyråer liksom vad beträffar andra frågor i intim kontakt med instanserna för den statliga råvarukontrollen ("Reichsstellen"), arbetsbyråerna samt näringslivets branschorganisationer.

Nedläggningsåtgärderna ha på detta sätt stått i direkt samband med de krigsekonomiska åtgärderna på framför allt arbetsmarknadens och råvarukontrollens område. Det har gällt att från fall till fall avgöra, huruvida statens behov av produktivkrafter måste leda till nedläggande av driften vid det berörda företaget. Order om nedläggning har naturligtvis framför allt givits i sådana fall, då företag i bristområden förfogat över för försvarsproduktionen lämplig arbetskraft. Företag, vars arbetskraft starkt gallrats och som med en återstående mindervärdig personal ej ansetts äga förutsättningar för rationell drift, varför en ineffektiv användning av råvaror måste befaras, ha oftast beordrats att inställa driften. Man har dock huvudsakligen eftersträvat att eliminera blott de företag, vars utrustning var omodern och som även under normala tider måste äga ringa räntabilitet. Företag, som tack vare sin utrustning och ledningens initiativkraft kunnat omställas på försörjnings- eller krigsviktig produktion, ha däremot i regel upprätthållits. Man har även för det mesta undvikit att nedlägga företag, vars återstående arbetskraft till en större del ej skulle ha kunnat användas på annat håll.

Nedläggningar, som förlängt avståndet mellan produktionen och köparna, ha ej heller ansetts önskvärda. Produktionsverksamhetens regionala fördelning har genom nedläggningar ej fått rubbas i sådan riktning, att en ytterligare be-

lastning av det redan på grund av andra orsaker starkt ansträngda transportväsendet kommit att inträda. Företag, som haft till uppgift att tillgodose större delen av vissa behov inom någon del av landet ha sålunda ej fått nedläggas, när denna region i annat fall skulle ha blivit beroende av längre transporter från annat håll. Minst betydelsefull har denna synpunkt varit, när det gällt städer, där industrier hopats, medan man fäst stor vikt vid densamma med avseende på glesare bebyggda trakter.

Särskild hänsyn har i detta fall liksom vid alla andra krigsekonomiska åtgärder tagits till företagens exportmöjligheter. Utpräglade exportföretag med bevarade avsättningsmarknader ha i regel behandlats på samma sätt som krigsviktiga företag.

Den arbetskraft, som frigjorts genom nedläggningar och som icke kunnat överföras till krigsviktig produktion, har överförts till moderna och effektivt arbetande företag, vars råvarutilldelning vid behov kunnat höjas tack vare besparingarna på andra håll. På så sätt har inom vissa områden av den civila sektorn uppnåtts en koncentration till de tekniskt bättre utrustade företagen, vilkas kapacitet härigenom även bättre kunnat tillvaratagas.

Nedläggning av företag: 2. Nedläggningarnas omfattning.

Uppgifter rörande driftnedläggningarnas omfattning och fördelning på branscher och storleksklasser äro ganska sparsamma. De bästa upplysningarna härutinnan torde kunna erhållas ur det statistiska material, som offentliggjorts rörande understödsverksamheten.¹⁾ Det bör emellertid fram-

1) Jfr. "Die deutsche Volkswirtschaft", nr.4, 1942, sid. 139.

hållas, att understöd under perioden 1939-1941 endast utgått till fullständigt nedlagda företag, som på grund av medelsbrist ej varit i stånd att själva täcka underhålls- och andra kostnader. En ej obetydlig del av de nedlagda företagen ha kunnat skaffa sig inkomster genom att bibehålla vissa funktioner på distributionens område och ha därför ej heller kommit i åtnjutande av understöd. De följande uppgifterna rörande understöd och nedläggningar avse sålunda icke samtliga företag, vars produktionsverksamhet upphört.

Enligt uppgifter, som lämnats av "Reichsgruppe Industrie" hade till 31 december 1941 omkring 3.200 ansökningar om understöd inkommit (600 av dessa ansökningar hade vid tidpunkten för uppgifternas publicering ännu ej färdigbehandlats.) Till våren 1941 hade endast något över 8 miljoner RM utbetalats i form av understöd. Till slutet av 1941 hade detta belopp emellertid ökats till 20,5 miljoner RM, en ökning, som visar att nedläggningarna under 1941 varit mera omfattande än under 1940, vilket ej endast torde bero på en skärpning av åtgärderna utan även på den omständigheten, att lagerförtäringen gjorde sig kraftigare gällande och att tidigare uppskjutna nedläggningar hopats under detta år.

Om man utgår från de olika industrigrenarnas andel i de utbetalade understödets totalbelopp komma i första rummet jord- och stenindustrierna, bland vilka tegelfabrikerna dominera. Enligt en uppgift, som ej kunnat kontrolleras, lär jord- och stenindustrien ensam ha tagit i anspråk hälften av understödssurman för hela industrien. På andra plats kommer den kemiska industrien, främst fosfat- samt färg- och lackfabrikerna. Härfter följa textil-, läder- och beklädnads-

industrierna.

Antalet ansökningar om understöd från olika industrigrenar visar följande ordningsföljd: Jord- och stenindustri, läder-, beklädnads-, textil- samt kemisk industri.

Inom hantverket ha till 1 oktober 1941 c:a 2700 ansökningar om understöd färdigbehandlats och mellan 60 och 70 % av dessa ha beviljats. Bidragen ha huvudsakligen avsett lokalhyror, men betydande medel ha även utbetalats för underhåll av maskiner och byggnader, till försäkringsavgifter m.m. Understöden ha huvudsakligen utgått till låssmeder, urmakare, möbelsnickare, elektriker, garvare, hantverkare inom motorfacket och frisörer. Även inom hantverket kan en tydlig tendens till stegring av hjälpbehovet under 1941 urskiljas.

Även om de ovan angivna uppgifterna ej gälla alla nedlagda företag torde de dock ge belägg för uppfattningen, att nedläggningarnas antal på det hela taget ej är särskilt omfattande. Totalantalet nedlagda företag ställt i förhållande till samtliga industriföretag torde ej ha överstigit några få procent. Detsamma gäller antalet nedlagda företag inom varje bransch i relation till branschens företagsnumerär.

Man måste emellertid uppmärksamma, att nedläggningarna ej jämnt fördela sig på de nämnda industrigrenarnas undergrupper utan att de i vissa fall koncentrerats till särskilda branscher. Detta kommer icke fullt till uttryck vid den gjorda mycket schematiska graderingen av industrigrenarna efter deras andel i understödets totalbelopp respektive totalantalet ansökningar om understöd. Inom gruppen "kemisk industri" ha exempelvis tvål- och tvättmedelsföretagen mycket

hårt drabbats av nedläggningsaktionen, vilken inom denna bransch redan strax efter krigsutbrottet genomfördes med så stor skärpa, att antalet producerande företag kom att minskas med omkring hälften. Härtill kommer, att man just i denna bransch i stor utsträckning kunde använda sig av nedlagda företag för distributionen av de upprätthållna företagens varor. Härigenom kunde de nedlagda företagen sålunda i regel icke göra anspråk på understöd.

Ett annat av de få fall, där uppgifter över nedläggningarnas omfattning inom en viss bransch varit tillgängliga, nämligen i fråga om margarinindustrin, är likaledes ett exempel på en stark anhopning av driftinställningarna. Av de vid krigsutbrottet inom margarinindustrin förefintliga 180 företagen ha till slutet av 1941 icke mindre än omkring 140 nedlagts. Trots nytillkomna företag i Ostmark voro under sistlidna vinter endast 49 företag i verksamhet, varav 12 kunna betecknas såsom storföretag.

Observeras bör även, att de nedlagda företagens storleksordning varierat ganska kraftigt inom olika industrigrenar. För att hålla oss till ett av de föregående exemplen ha de hjälpsökande företagen inom tvål- och tvättmedelsindustrin till större delen tillhört småindustrin och icke krävt större underhållskostnader. Enligt den tyska företagsräkningen av år 1931 utgjordes mer än hälften av tvål- och tvättmedelsföretagen av småföretag och resten bestod huvudsakligen av medelstora företag.

En mycket approximativ kalkyl ger vid handen, att de utbetalade understödets medelbelopp per företag för industriens vidkommande uppgått till flera tusen RM, kanske till

och med till bortåt 10.000 RM. Med tanke på att understöden - åtminstone fram till slutet av 1941 - utmätts ganska snävt, tyder det ganska höga medeltalet för understöden på att icke endast småföretag utan även en hel del större företag lagts ned.

Tyngdpunkten vid nedläggandet av företag har dock av naturliga skäl fallit inom företagens lägre storleksklasser, då dessa varit i majoritet i flertalet industrigröner. De små och medelstora företagen ha i regel även varit mindre motståndskraftiga än större företag. I en koncentrationsprocess, vilken som i detta fall förknippas med en intensifierad rationalisering, måste de mindre företagens möjligheter att upprätthålla verksamheten generellt sett i längden bliva sänre än vad som är fallet med de i regel mera mekaniserade storföretagen. Rationalisering liksom omställning av tillverkningen fordrar även kapitaltillgångar, som de mindre företagen oftast ej disponera i samma utsträckning som större företag. Produktionen vid mindre anläggningar är dessutom i de flesta fall i hög grad beroende av kvalitativt högtstående arbetskraft, och därför mera känslig för förlust av skolede arbetare. De äro i stort sett även mera specialiserade än storföretagen och inskränkningar drabba omedelbart deras kärna.

Man har emellertid eftersträvat att hejda en ensidig utveckling i denna riktning. Bortsett från psykologiska skäl och det nationalsocialistiska partiprogrammets principiellt välvilliga inställning till medelklassen ville man på grund av ekonomiska skäl ej alltför mycket rubba den bestående industriella strukturen. Man synes härvid utgå från uppfatt-

ningen, att en blandning av mindre och större företag inom flertalet industrigrenar är en naturlig och önskvärd företeelse, med hänsyn till att å ena sidan mindre företag kunna vara lika rationella som storföretagen, samtidigt som dessa å andra sidan icke alltid äro de mest effektiva.

Nedläggning av företag: 3. Understödet åt nedlagda företag.

Under världskriget 1914-18 hade de nedlagda företagens öde helt varit beroende av frivilliga överenskommelser. Då de nödtvungna koncentrationsåtgärderna genomfördes föga planmässigt, såsom exempelvis inom textilindustrin, där företag med bibehållen drift starkt överbelastades, blev hjälpen i många fall för liten eller uteblev alldeles, med påföljd att stora värden kom att spolieras. Vid början av det nu pågående kriget tog därför staten initiativ till en ändamålsenligt genomförd konservering av värdefulla företag. Efter en del provisoriska åtgärder skapades i början av år 1940 en enhetlig reglering av understöden åt nedlagda företag.

Riktlinjerna för dessa stödåtgärder återfinnas i en av ministerrådet för riksförsvaret utfärdad förordning av den 19 februari 1940, vars grundprincip redan antydes i titeln "Verordnung über die Gemeinschaftshilfe der Wirtschaft"¹⁾ nämligen att hjälpaktionen - i motsats till förhållandena

1) Jfr "Verordnung über die Gemeinschaftshilfe der Wirtschaft" av den 19 februari 1940, Reichsgesetzblatt I, sid. 395, "Erste Verordnung zur Durchführung der Verordnung über Gemeinschaftshilfe der Wirtschaft" av den 3 maj 1940, Reichsgesetzblatt I, sid. 737, (och andra följdförordningar). Jfr. även Dr. F. Wilhelmi (o.a.): "Gemeinschaftshilfe der Wirtschaft", Stuttgart 1940 (jämte tilläggspublicationer).

under förra kriget - skall vara en gemensam uppgift för hela näringslivet.

Understöden till företag, som nedlagts till följd av krigsekonomiska åtgärder, finansieras ej till någon del av staten utan uteslutande av näringslivet självt. Staten påtager sig finansiellt ansvar endast i de fall, då företagen kommit att nedläggas till följd av rent militära åtgärder eller krigshändelser samt i de fall, då företagen måst nedläggas på grund av att respektive företagsledare inkallats till militärtjänst. Beror ett företags stängning däremot på inkallelser av anställda, skall det civila understödet enligt förordningen träda i funktion. Understödsmedlens uppbringande och fördelning överlåtes åt näringslivets självförvaltningsorgan,¹⁾ då dessa, säkerligen med fog, ansetts vara mera skickade härför än någon statlig instans. Dessa uppgifter skola emellertid handhavas i överensstämmelse med vissa statliga direktiv, och staten förbehåller sig rätten att godkänna de viktigare anordningarna.

Förordningen om "näringslivets gemensamma självhjälp" avser ej blott industrien utan omfattar alla näringsgrenar med undantag för några grupper, där speciella förhållanden krävt särskilda understödsåtgärder, såsom bl.a. inom livsmedelsindustrien, hantverket och sjöfarten.

1) För att närmare klargöra betydelsen av de följande uppgifterna rörande understödets reglering må erinras om att näringslivets självförvaltning i Tyskland omfattar en topporganisation, den s.k. riksnäringskammaren ("Reichswirtschaftskammer"), och de olika riksgrupperna ("Reichsgruppen") under densamma, nämligen riksgrupperna för industri, elektrisk energi (samt gas och vatten), bankväsen, försäkringsväsen, handel och hantverk. Riksgrupperna äro i sin tur uppdelade i branschorganisationer ("Wirtschaftsgruppen").

Organisationerna äga rätt att upptaga avgifter från alla till dem anslutna företag, vars drift upprätthållits. Riksgruppen för industri ("Reichsgruppe Industrie") infordrar sålunda med hjälp av sina underavdelningar ("Wirtschaftsgruppen", "Fachgruppen") avgifter från de arbetande företagen inom alla industrigrenar. Avgifterna, vilka dels utkrävas i förskott och dels allt efter behov i efterskott, beräknas på grundval av den skatteklass, företaget tillhör vid den tyska näringsbeskattningen ("Gewerbesteuer"). På så sätt belastas företagen efter finansiell förmåga. Tillvägagångssättet är enkelt och smidigt och har gjorts än mera elastiskt genom undantagsbestämmelser om lättnader eller befrielse i vissa fall. De till underorganisationerna inflytande medlen gå till en central kassa hos riksgruppen.¹⁾

Den finansiella belastning, understöden åt nedlagda företag medför, drabbar sålunda ej ensidigt vissa industrigrenar utan trycket fördelas jämnt på alla slag av industri-företag. Näringslivets solidaritet, som eftersträvats i fråga om understöden, kommer även till uttryck i den beaktansvärda bestämmelsen att eventuell medelsbrist inom en viss riksgrupp efter ett särskilt utjämningsförfarande skall täckas genom bidrag från andra grupper. För denna utjämning understödskassorna emellan komma förutom de grupper, som uppvisa överskottsmedel, framför allt riksgrupperna för bank-

1) Jfr. "Umlageordnung der Reichswirtschaftskammer" av den 4 juni 1940 samt "Umlageordnung der Reichsgruppe Industrie" av den 26 juni 1940.

Dessa och de i nästa not nämnda bestämmelserna ha inom ramen av de statliga förordningarna utfärdats av de civila organisationerna själva efter godkännande, som lämnats av riksekonoministern i samråd med rikskommissarien för prisbildning.

och försäkringsväsen ifråga. Inom dessa verksamhetsgrenar förutsattes vid förordningens utfärdande tillsviðare icke några nedläggningar och hjälpkationen kan på detta område i varje fall icke få samma betydelse som inom produktionsavsnittet.

De principer, efter vilka understöden till nedlagda företag skola utmätas, ha fastställts av staten i en ramförordning, inom vilken näringslivets organ haft frihet att utfärda detaljbestämmelser.¹⁾ En av huvudreglerna är, att endast de företag, som ur samhällsekonomiska synpunkter böra bevaras för framtiden, erhålla understöd. Företag, vilka oavsett krigsförhållandena måste anses vara konkursmässiga, böra sålunda ej utfå understöd, och ej heller sådana företag, vilkas maskiner eller övriga anläggningar äro så starkt föråldrade, att de i fortsättningen icke kunna tänkas arbeta effektivt och giva tillräcklig avkastning. Ett företag, som ur rent privatekonomisk synpunkt icke förefaller värt att bibehållas men som likväl äger betydelse för folkhushållet, kan emellertid även erhålla understöd.

Understöden skola endast täcka de mest nödvändiga utgifterna för att det nedlagda företags produktionskapacitet skall kunna upprätthållas för den kommande fredstiden. Kostnader, som få täckas av understöd hänföra sig huvudsakligen till underhåll av anläggningar och maskiner, hyror för byggnader och tomter, försäkringspremier, patent- och licensavgifter, pensioner till förutvarande anställda, räntor på skulder, organisationsavgifter o.d. Understöden kunna, för-

1) Jfr. bl.a. "Beihilfeordnung der Reichswirtschaftskammer" av den 16 maj 1940 samt "Ergänzende Beihilferichtlinien der Reichsgruppe Industrie" av den 25 juni 1940.

utom löner till personal, som sköter det stängda företaget, under vissa förutsättningar även avse arvodet till företagsägare, som deltar i underhållsarbetet.

De under riksgrupperna sorterande branschorganisationerna bestämma, huruvida ett företag skall erhålla understöd och fastställa även understödets storlek. De nedlagda företagen äga ej något uttryckligt rättsanspråk på understöden, men de kunna hos vederbörande riksgrupp inlägga protest mot branschorganisationens beslut. Anhållan om understöd måste varje år förnyas; på så sätt kan hänsyn tagas till eventuellt inträdande förändringar i företagets hjälpbehov.

Omställning av företag med minskad eller nedlagd produktion.

Att de frivilliga nedläggningarna till slutet av 1941 på det hela taget ej nått någon större omfattning måste till stor del tillskrivas företagens anpassningsförmåga och betydande ansträngningar att på ett eller annat sätt upprätthålla driften. Myndigheterna, näringslivets organisationer samt kartellerna ha i den mån förhållandena medgivit varit företagen behjälpliga i denna strävan. Sannolikt har även de vid nedläggning beviljade understödets ringa storlek ej oväsentligt bidragit till att öka ansträngningarna att hålla rörelsen flytande.

Såsom i ett tidigare avsnitt omnämnts, kunde ett stort antal företag, vars produktionsuppgifter inom den civila sektorn minskats, helt eller delvis omställas till krigsviktig tillverkning. Företagen ha härvid, liksom i övriga länder, visat en anmärkningsvärd elasticitet. Omställningsmöjligheter, som man i början av kriget icke ansåg sig böra räkna ned,

visade sig mången gång föreligga.

Av stor betydelse för produktionens upprätthållande inom den civila sektorn var givetvis den omställning för nya produktionsuppgifter, som var möjlig inom dess egna gränser. Ersättningsproduktionen har som bekant i Tyskland tagit mer mångskiftande form än i något annat land. Dels kunde nya råvaror dels råvaror av lägre kvalitet tagas i bruk. Särskild anpassningsförmåga och uppfinningsriktighet visade här som annorstädes de olika modeindustrierna - en följd av att även efterfrågan på dessa områden äger stor rörlighet. Sålunda kunde exempelvis tillverkningen av attraktiva damväskor fortsättas även med mindervärdigt läder och andra ersättningsämnen utan att någon minskning i efterfrågan inträdde. Särskilt uppfinningsrik på detta område var läderindustrien i Offenbach. När det gällde damskor, blevo skor med glassulor höjden av elegans.

För upprätthållandet av företagens räntabilitet blev rationaliseringen av tillverkningen en mer tvingande nödvändighet allteftersom arbetskraftsmaterialet försämrades. Vidare spelade standardiseringen och förenklingen av vissa produkter en betydelsefull roll, när det gällde att hushålla med råvaror och arbetskraft. Massproduktion av synnerligen enkla och enahanda kvaliteter blev allt mera utbredd inom ett stort antal olika industrier. Tillverkningen av herrbyxor har exempelvis på sina håll rationaliserats därhän att de framställas på löpande band i 48 olika tempon.

De företag däremot, som icke ägde förutsättningar för omställning eller rationalisering och vilkas kapacitet endast till ringa del kunde utnyttjas, ställdes ofta inför svår-

lösta problem. En av utvägarna var att inställa driften, en annan att i samarbete med andra företag söka skapa en ny om också mindre självständig bas för räntabel verksamhet. Sammanslagning i rationaliserings- eller omställningssyfte mellan företag med minskad sysselsättning torde emellertid endast i undantagsfall ha förekommit. Direkta påbud om sammanslagning av dylika företag synes först under den allra senaste koncentrationsvågen ha aktualiserats. I varje fall står mycket ofullständigt material till buds för att belysa denna sida av koncentrationsprocessen. Endast sådana frivilliga sammanslagningar, som i syfte att genom rationalisering ernå kostnads-sänkning, ha ägt rum mellan fullt eller nära nog fullt sysselsatta storföretag, komma till synes i det till buds stående materialet. Dessa fall skola behandlas särskilt i nästa avsnitt.

Ett företag, som föredrog att nedlägga produktionen ägde likväl flera möjligheter att upprätthålla viss vinstgivande verksamhet. Några exempel på hur dessa möjligheter utnyttjades inom olika industrigrenar skola i det följande lämnas.

Såsom tidigare nämnts, har ett stort antal av de nedlagda tvål- och tvättmedelsföretagen fått till uppgift att distribuera produkterna från de i drift varande företagen.¹⁾ Den starka geografiska spridningen samt de stora skillnaderna i leveransvanor, som äro utmärkande för denna industri, voro närmaste anledningen till att varudistributionen trots koncentrationen av tillverkningen och standardiseringen av

1) "Anordnung zur Regelung der Preise für Seifen und Waschmittel" av den 6 oktober 1939. Reichs- und Staatsanzeiger, nr 235.

produkterna ansågs böra upprätthållas på de invanda vägarna.

De upprätthållna företagen voro sålunda skyldiga att ställa viss del av produktionen till förfogande för nedlagda företag, vars distributionsapparat även i fortsättningen skulle fungera. De nedlagda företag, som på detta sätt fortsatte att leverera varor till grosshandeln, skulle erhålla en särskild avans om 8 % utöver den normala om 15 %. Detta tillägg, som utgick under en begränsad tidsperiod, skulle utgöra ett särskilt hjälpbidrag för att underlätta de nedlagda företagens omställning för sin nya funktion.

Fördelningssystemet inom tvål- och tvättmedelsindustrin arbetar under överinseende av näringslivets självförvaltningsorgan, som för detta ändamål regionalt upprättat särskilda övervakningsbyråer, till vilka de producerande företagen fortlöpande måste avlägga rapport rörande ianspråkandet av nedlagda företag. Byråerna verkställa bl.a. en interregional utjämnning av de försäljningskontingenter, som ställas till de nedlagda företagens disposition.

Ett annat fall, i vilket företag med nedlagd tillverkning erhållit en dylik funktion med vissa förtjänstmöjligheter, föreligger i fråga om karamellfabrikerna. Produktionen av sötsaker koncentrerades till de mest mekaniserade företagen, varvid samtidigt en viss begränsning av sorterna företogs. De företag, vid vilka produktionen nedlagts, kunde erhålla flera uppgifter. Liksom under den tid, då de själva ännu voro i drift, emottogo de även i fortsättningen beställningar från sina tidigare kunder. Beställningarna vidarebefordrades till de arbetande fabrikerna, vilka enligt ett särskilt avtal till självkostnadspris tillverkade de beställda varorna åt de nedlagda företagen. Dessa distribuerade därefter

varorna. Vanligen ombesörjde de nedlagda företagen även inköp av råvaror för de ifrågavarande egna beställningarna.

Dessa exempel visa, att trots olikheten i de tyska och engelska metoderna dock vissa likheter i fråga om den praktiska utformningen av koncentrationsprocessen förefinnas.

Av kriget föranledda fusioner mellan storföretag.

Koncentrationsrörelsen inom den tyska industrien har under kriget i stor utsträckning även tagit sig uttryck i frivillig sammansmältning mellan företag. Ökningen av fusionernas antal sedan krigsutbrottet samt fusionernas art visa tydligt, att denna utveckling till väsentlig del måste anses vara betingad av kriget.

Ett flertal av dessa av krigsförhållandena förorsakade fusioner stodo emellertid i samband med förflyttningen av Tysklands gränser och dess ökade politiska inflytande i Europa efter segrarna i Polen, i Norden och på västfronten. I synnerhet under senare hälften av 1940 utvidgade såväl statliga som privata tyska företag sina kapitalintressen till områden, som anslutits till Tyska riket, och även utöver rikets gränser, huvudsakligen till ockuperade länder. Bland de statliga företagen uppvisade framför allt Reichswerke Hermann Göring stor aktivitet, medan bland de privata företagen de stora järn- och ståltrusterna samt konstsilkekoncernerna spelade en framträdande roll. Det gällde härvid i vissa fall att återupptaga en samverkan, som ägt bestånd före Versaillesfreden; i flertalet fall förefunnos dock inga dylika gamla förbindelser, utan man eftersträvade i samråd med staten att till rimliga villkor skapa tysk kontroll över i syn-

nerhet för krigsproduktionen värdefulla produktionskällor.

Bortsett från detta slag av sammansmältningar mellan företag, förekommo talrika fusioner, som stodo i samband med de krigsekonomiska åtgärdernas återverkan på företagens effektivitet och räntabilitetsförhållanden. Sedan slutet av 1941 ha koncentrationsrörelser av denna art blivit särskilt framträdande. Frankfurter Zeitung har betecknat denna utveckling såsom "koncernernas koncernering".¹⁾

Anmärkningsvärt är, att de tyska fusionerna under åren närmast före kriget och framför allt under detsamma i högre grad uppvisa vertikal karaktär. En tydlig tendens kan sålunda spåras till ökning av sådana sammanslutningar, där företagen representera olika tillverkningsstadier, såsom produktion av råvaror, halv- och färdigfabrikat. Detta gäller såväl ett flertal av de fusioner, som föranletts av Tysklands ökade maktinflytande, som en ansenlig del av fusionerna i övrigt mellan storföretag. Som exempel på en organisk koncernutvidgning må nämnas Hermann Göring-verken, som ursprungligen startades för framställning av järn ur lågprocentiga malmer. Ett antal järngruvor, flera verk inom järn- och stålbranschen, t.ex. Rheinmetall-Borsig A.G., som är ett av Tysklands största rustningsföretag, samt även en del kolgruvor, exempelvis brunkolsföretaget Sudetenländische Bergbau A.G., ha anslutits till Göring-verken.

Dylika fusioner ha givetvis även förekommit under "normala tider" men - bortsett från att de då ej varit så framträdande som nu - hade de då andra orsaker och syften än de

1) Jfr "Konzernierung von Konzernen", Frankfurter Zeitung den 24 januari 1942.

nuvarande sammanslagningarna. Tidigare berodde dessa fusioner ofta på förädlingsföretagens nödläge i förening med en önskan från råvaruproducenternas sida att förvärva kontroll över avsettningsmarknaden i syfte att skydda sig mot konjunkturväxlingar i framtiden. I dag äro företagen inom all krigsviktig industri fullt sysselsatta, men råvaruproducenterna äga icke samma möjligheter att utnyttja krigskonjunkturen som förädlingsindustrierna och vilja därför bliva delaktiga i dessa. Detta beror huvudsakligen på att prispolitiken genom en viss differentiering gynnat färdigvaruproduktionen, framför allt inom rustningsindustrien, i högre grad än råvaruproduktionen. I nuvarande läge synas därför fusionerna ännu mera än förut kriget avse att tillvarataga gynnsamma ekonomiska utvecklingsmöjligheter. De kostnader, som äro förenade med sammanslagningen, väga därför ej heller så tungt i vågskålen. Företagen inom krigsviktig industri förfoga dessutom i regel över avsevärda kapitalreserver med begränsade placeringsmöjligheter. Dessa reserver ha i ökad grad blivit föremål för statens finanspolitiska intresse, vilket även torde ha påverkat viligheten att genomföra transaktioner av här diskuterad art. Tilläggas bör kanske även, att utvecklingen torde ha rönt påverkan av de under kriget starkt ökade kraven på rationalisering och kostnadssänkning, vilka åtminstone när det gäller sterföretag i många fall bättre kunna tillgodoses genom vertikal samverkan än genom horisontell addition.

Vid sidan av de vertikala fusionerna ha givetvis även många horisontella sammanslutningar ägt rum, i synnerhet då det gällt att i rationaliseringssyfte förlänga produktserier.

Särskilt framträdande har under senare tiden järngruvornas och järn- och stålindustriernas intresse för sammansmält-

ning med de under nuvarande förhållanden mycket vinstgivande företagen inom transportmedelsproduktionen varit. Exempel härpå äro fusionerna mellan järngruvan A.G. Dillinger Hütte och Waggonfabrik Rathgeber samt mellan järngruvan Zellersche Annahütte och Waggonfabrik Fuchs.

Ett exempel från början av år 1942 på en sammanfogning av en blandad vertikal koncern, d.v.s. en koncern, som omfattar såväl råvaruproduktion som förädlingsindustri, med en huvudsakligen horisontell koncern inom transportmedelsproduktionen, är fusionen mellan Hoeschkoncernen och Maschinenbau- und Bahnbedarfs A.G. (M.B.A.). Hoesch A.G. är som bekant en av Ruhrområdet stora koncerner inom den tunga industrien. Den är av utpräglad vertikal karaktär och omfattar förutom järn- och stålverk även ett flertal företag inom verkstads- och metallindustrien samt kolkoncernen Köln-Neuessen. M.B.A.-koncernen sysselsätter sig huvudsakligen med tillverkning av järnvägsvagnar och annan järnvägsmateriel.

Av intresse i detta sammanhang är även aktieutbytet mellan Vereinigte Aluminiumwerke och Metallgesellschaft i Frankfurt. Vereinigte Aluminiumwerke är ett aluminiumproducerande företag, som i sin tur kontrolleras av det statliga holdingbolaget Vereinigte Industrieunternehmungen A.G. (VIAG) medan Metallgesellschaft tillhör den bearbetande lättmetallindustrien.

Betydelsefulla intresseöverflyttningar ha även ägt rum inom bl.a. den elektrotekniska industrien. Vi kunna här erinra om fusionen mellan de båda tyska jättekoncernerna på detta område, nämligen Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft (A.E.G.) och Gesellschaft für Elektrische Unternehmungen

(Gesfürel). Syftet med denna fusion - liksom med de flesta överenskommelser av denna art - är så komplicerat, att det ställer sig svårt att utan mycket grov förenkling söka nämna ett ledande motiv. Man kan endast helt allmänt säga, att fusionen haft speciella syften såsom finanstransaktion men även, - såsom koncernernas ledning gjort gällande - avsett en höjning av den samfälliga produktionskapaciteten genom gemensamt utnyttjande av de tekniska rationaliseringsmöjligheterna. För A.E.G.'s del synes bl.a. den genom Gesfürel vunna förankringen inom elenergiproduktion vara synnerligen betydelsefull.

Huvudsakligen i avsikt att genomföra ett gemensamt rationaliseringsprogram lär en annan fusion på det elektrotekniska området ha ägt rum, nämligen mellan Elin A.G. för elektrische Industri i Wien och Schorch-Werke A.G. i Rheydt. Till fusionens viktigaste syften hör emellertid även att göra det möjligt för Schorchverken att i fortsättningen utnyttja Elin A.G.'s omfattande exportorganisation.

Bland sammanslagningar av mera utpräglat horisontell art må fusionen mellan Motorenfabrik Darmstadt A.G. och Motorenfabrik Kämpfer A.G. omnämnas. Vid sidan av de genom samverkan möjliggjorda serieutvidgningarna erhöll man vid denna fusion även ömsesidiga kompletteringar i tillverkningen av olika motor- och maskintyper.

Karteller som krigsekonomiskt instrument.

Vid det nationalsocialistiska partiets övertagande av makten fanns ett mycket stort antal karteller i Tyskland. Dessa hade tillkommit under liberalare tidsperioder och haft

till huvudsakligt ändamål att dämpa den hårda konkurrens mellan företagen, som framför allt gjorde sig gällande under de ekonomiska kriserna. I Tyskland ha kartellerna därför stundom betecknats såsom "nödens barn". I sin strävan att i viss grad och i bestämda syften binda de fria ekonomiska krafterna har den nationalsocialistiska regimen i stor utsträckning kunnat använda sig av kartellerna.

Kartellväsendet har dock icke utan vissa förändringar kunnat infogas i den statliga planhushållningen. Kartellerna, vilka tidigare endast haft privatekonomiska syften, erhöilo funktionen som marknadsreglerande instrument endast under förutsättning, att deras arbetsprogram anpassades till de statliga målsättningarna. Redan med det statliga påbudet, att kartellernas dittillsvarande minimipriser i fortsättningen skulle utgöra maximipriser och i och med direktiven att pris-sättningen överhuvud skulle stå i överensstämmelse med riktlinjerna för den ekonomiska politiken, förändrades kartellernas ursprungliga karaktär från grunden.

Så småningom - framför allt efter krigsutbrottet - har emellertid kartellernas verksamhet utvidgats utöver de prispolitiska uppgifterna. Särskilt betydelsefulla åligganden erhöilo de i samband med råvarufördelningen och produktionslänknigen i övrigt. Kartellerna lämnade även sin medverkan till att åstadkomma en ur transporttekniska synpunkter lämplig orderfördelning (exempelvis genom utbyte av kunder mellan olika företag); de ha främjat rationaliseringsarbetet genom att bland annat organisera erfarenhetsutbyte och standardiseringsarbete och ha varit behjälpliga vid koncentrationsåtgärdernas genomförande.

En följd av kartellernas nya -- och för de tidigare målsättningarna ofta främmande -- arbetsuppgifter har blivit, att kartellsystemets omfattning och organisation i flera avseenden måst ändras. I detta arbete ha näringslivets självförvaltningsorgan tagit del. Vid "Reichsgruppe Industri" har sålunda inrättats ett särskilt kontrollorgan för karteller. Många av de talrika tyska kartellerna ha sedan 1933 upplösts, de flesta ha genom omorganisation anpassats till de nya uppgifterna. Men även en del nya karteller ha bildats, och gamla karteller ha i vissa fall betydligt utvidgats. Detta har merendels skett under påtryckning från statliga myndigheter, vilka därvid stött sig på bl.a. lagen om tvångskarteller av år 1933. Den tyska glasindustrien utgjorde -- för att nämna ett exempel -- ett av de industriella områden, där tvångskartellisering först praktiserades. Staten har vid vissa tillfällen även ansett sig böra tillgripa tvångsåtgärder för att få tilländalupna viktiga kartellavtal förnyade. Belysande exempel äro avtalen för Rohstahlgemeinschaft och några av dess underorganisationer, Tysklands viktigaste karteller vid sidan om kolsyndikaten, vilka endast efter stark påtryckning kunde förlängas.

Kartellväsendets omgestaltning i överensstämmelse med statspolitiska principer har icke tillnärmelsevis kunnat slutföras, därför att man velat undvika alltför starka rubbningar i näringslivets arbetsförhållanden. Inom industrien fin-

nas över 2.000 karteller, varav omkring 300 inom järn- och stålindustrien. En stor del av dessa karteller torde ur statspolitiska synpunkter fortfarande anses överflödiga eller störande. Ett av de viktigaste stegen mot förverkligande av statens syften beträffande kartellväsendet är den centralisering, som genomförts medelst instiftande av topporganisationer för kartellerna inom olika näringsgrenar. Man skulle här kunna tala om en "kartellernas kartellisering". I många fall ha även flera mindre karteller sammanslutits till en större kartellenhet.

En kartellform av denna centraliserande typ, vilken i vissa fall byggts upp under kriget, de s.k. "Gemeinschaftswerke", har särskilt intresse i detta sammanhang, då dess uppgifter ofta äro förbundna med nedläggningsåtgärderna. Enligt en förordning,¹⁾ som tillkom strax efter krigsutbrottet, erhöll riksekonoministern rätt att tvinga företag att för genomförande av gemensamma tekniska uppgifter sammansluta sig till vad som utan närmare precisering kallades "Gemeinschaftswerke". Vid sidan om lagen om tvångskarteller hade sålunda riksekonoministern i denna ytterst vagt avgränsade fullmakt ännu ett medel att genomföra de organisatoriska ingrepp i näringslivet, som den centrala ekonomiska ledningen ansåg önskvärda.

Förordningen om Gemeinschaftswerke användes huvudsakligen för att skapa kartellartade topporganisationer för hela industribranscher. Dessa nybildades eller tillkommo genom omorganisation av redan förefintliga karteller.

1) "Verordnung über Gemeinschaftswerke in der gewerblichen Wirtschaft" av den 5 sept. 1939. Reichsgesetzblatt I, nr 164.

Den ekonomiska mobiliseringen under år 1942.

Krigshändelserna på östfronten hösten 1941 krävde såväl nya inkallelser som ökade produktionsansträngningar. Krigsförklaringen mot U.S.A. förstärkte även behovet av militära och ekonomiska förberedelser. Allt detta gav större aktualitet än någonsin tidigare åt koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna. Under 1942 synes även dessa ha så väsentligt intensifierats, att man kan tala om ett nytt skede i koncentrationsprocessen.

De senaste ingreppen på det industriella området utgöra emellertid blott ett led i den väldiga aktion, som under närmast förflutna månader igångsatts för att mobilisera alla tillgängliga resurser inom landet. Koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna avse numera så gott som hela näringslivet. Sålunda inbegripes däri bl.a. även bankväsendet. Till och med inom den statliga förvaltningen har en viss förenkling och koncentration genomförts.

I början av detta år erhöll ministerialdirektören i riksarbetsministeriet Dr. Mansfeld av riksmarskalk Göring fullmakt att "inom ramen för fyraårsplanen" handhava arbetskraftens mobilisering för krigsviktiga ändamål. (Sedermera har Gauleiter Sauckel beordrats att övertaga denna uppgift.)

Vid sidan av åtgärderna för att tillvarataga de olika in- och utländska arbetskraftsreserverna skall en skärpt och intensifierad utgallring av arbetare inom den civila sektorn av produktionen pågå. Nödvändigheten att bekämpa den "hamstring" av arbetskraft, som lär ha förekommit inom vissa företag i av-

Dylika Gemeinschaftswerke eller branschkarteller organiserades framför allt inom sådana industrigrenar, där begränsning av produktionen, koncentration och rationalisering av driften samt överhuvud taget en fastare organisation föreföllo önskvärda, exempelvis inom skinnförädlingsindustrin samt inom produktionen av omslagspapper, rakblad, liar, ståltråd, konservglas och andra glasartiklar m.m. De egentliga Gemeinschaftswerke¹⁾ anförtroddes sålunda, allt efter förhållandena inom respektive bransch, olika privat- och krigsekonomiska uppgifter och utrustades samtidigt med ganska långtgående befogenheter. Gemeinschaftswerke synas i allmänhet ha erhållit uppgiften att sörja för en lämplig orderfördelning bland de anslutna företagen och att övervaka prioritetsträtten för statliga beställningar och exportorder. De kontrollera, att de anslutna företagen sysselsätts i tillfredsställande grad och ha i regel befogenhet att efter eget gottfinnande nedlägga företag för att koncentrera beställningarna till lämpliga enheter. Till deras uppgifter hör vidare att övervaka, att de upprätthållna företagen i möjligaste mån erhålla råvaror och arbetskraft. I vissa fall kunna Gemeinschaftswerke utdebitera viss del av de arbetande företagens vinst till förmån för andra anslutna men nedlagda företag.

Ett annat slag av topporganisationer inom kartellväsendet, de s.k. "Reichsvereinigungen", skola behandlas i nästa del av denna studie i samband med de allra senaste koncentrationsåtgärderna.

1) Det finns även likartade karteller, som stundom betecknas såsom Gemeinschaftswerke, ehuru de ej tillkommit enligt nämnda förordning och ej ha samma befogenheter som de egentliga Gemeinschaftswerke. Exempel förefinnes inom glasindustrin.

vaktan på bättre tider, har därvid understrukits.

Samtidigt med att fullmakten rörande arbetsmarknadens reglering utfärdades, erhöll direktör Zangen, chefen för Reichsgruppe Industri (även verkställande direktör för Mannesmann-koncernen), av riksekonoministern och riksministern för vapen och ammunition i uppdrag att planlägga koncentration och rationalisering på produktionens alla områden. På alla gebit, även inom rustningssektorn, eftersträvas ökad effektivitet, den nödvändiga "Leistungssteigerung".

Vid samma tidpunkt bestämdes vidare, att förslag om nedläggning av företag i fortsättningen skall avgas av särskilda utskott, representerande de civila näringsgrupperna och deras branschorganisationer. Den formella rätten att verkställa nedläggningarna förbehåller sig dock staten, som utövar densamma genom de under riksekonoministeriet lydande regionala myndigheterna "Landeswirtschaftsämter".

Trots sina begränsade befogenheter fylla dock näringslivets självförvaltningsorgan den viktigaste funktionen i den tyska koncentrationsprocessen, som den f.n. gestaltar sig. De dispositioner, som därvidlag vidtagits från statens sida, måste ur principiell synpunkt betraktas såsom mycket betydelsefulla.

Enligt ett uttalande av Zangen skola ett större antal mindre effektiva företag på flertalet produktionsområden elimineras. De upprätthållna företagen skola i fortsättningen specialisera sig på några få artiklar, alltefter varje företags förutsättningar för rationell massproduktion. Vidare skall mellan företagen ett oförbehållsamt utbyte av patent och erfarenheter äga rum.

Inom områden, där rustningsproduktionen har större omfattning och samtidigt är i behov av arbetskraft och maskiner,

skall sovringen av företag genomföras med särskild skärpa och i vissa fall även fullt effektiva civila produktionsenheter läggas ned.

I syfte att jäva farhågor, som framträtt i den offentliga diskussionen, framhöll Zangen även, att en ensidig nedläggning av små och medelstora företag skulle undvikas, då - såsom även i den tidigare tyska diskussionen gjorts gällande - små företag under vissa förhållanden till och med kunna vara effektivare än många storföretag. Stor är emellertid nedläggningsrisken för företag, vilkas produktion endast omfattar ett eller ett fåtal tillverkningsstadier och som äro beroende av långväga tillförsel av råvaror eller halvfabrikat respektive leverera halvfabrikat för vidare bearbetning på avlägsen ort.

Det förefaller som om även en stor del av de företag, vilka inom ramen för orderspridningsförfarandet i andra hand deltaga i krigsviktig produktion, utsättas för gallring. Orderspridningen synes i många fall ha lett till en irrationell splittring av krigsviktig produktion och till en onödig belastning av Tysklands hårt ansträngda transportapparat.

Nedläggning av företag.

Uppgifterna rörande koncentrationsprocessens praktiska utformning äro fortfarande mycket ofullständiga och endast i några mindre betydelsefulla fall föreligga närmare detaljer. Detta beror - förutom på den omständigheten att den nu pågående koncentrationsprocessen på ett flertal områden ej torde vara avslutad - på att sekretessen rörande de industriella förhållandena uppenbarligen ytterligare skärpts. I det följande skola koncentrationsmetoderna belysas med hjälp av några exem-

pél. Dessa exempel torde även ge en uppfattning om de nuvarande koncentrationsåtgärdernas skärpa. Exemplet torde även ge vid handen att koncentrationsåtgärder, vilka mera schematiskt haft rationalisering som syfte, huvudsakligen måste drabba de mindre företagen.

I avsikt att erhålla en ändamålsenlig och generellt användbar måttstock för att bedöma vilka rationaliseringsåtgärder, som skola vidtagas, och vilka företag som närmast skola läggas ned, ha de tidigare nämnda utskotten inom varje bransch verkställt ingående undersökningar rörande företagens effektivitet.

För cigarettindustriens vidkommande valdes en synnerligen enkel måttstock och en lika enkel koncentrationsmetod. Man rätade sig nämligen efter antalet tillverkade cigaretter per arbetare och per dag. Vid nedläggningen av företag gick man mycket schematiskt fram, i det att ett "kritiskt" produktionskvantum fastställdes, och alla företag, som icke uppnådde det samma, stängdes utan avseende på tradition, märkenas kvalitet eller företagets betydelse för marknaden.

Inom många småföretag uppgick antalet tillverkade cigaretter per arbetare och per dag till blott bortåt 2.000 stycken, medan maximalprestationerna låg vid c:a 34.000 stycken. "Nedläggningskvantiteten" fastställdes till 15.000 stycken, en måttstock, som icke kan anses vara särskilt sträng, då den genomsnittliga prestationen för hela cigarettindustrien höll sig omkring 22.000 cigaretter per dag och arbetare. Resultatet härav blev dock en synnerligen omfattande nedläggning av företag. Detta berodde delvis på att den tyska cigarettindustrien fortfarande uppvisade en stark spridning av produktionen på ett stort antal dvärgföretag vid sidan om de egentliga industri-

företagen. Förutom samtliga dvärgföretag nedlades över två tredjedelar av de 66 förefintliga industriföretagen. Härvid stängdes 38 av 41 småfabriker (med en produktion upp till 10 millioner cigaretter per månad)! Av de 16 medelstora företagen (med upp till 75 millioner cigaretter per månad) återstodo 7 efter aktionen, medan av de 9 storföretagen blott 1 lades ner.

Genom denna aktion frigjordes omedelbart 2.700 av de 12.500 arbetarna inom cigarettindustrin. Denna industri selsätter emellertid indirekt minst en gång till så många arbetare inom kartongfabriker m.m., och där kan antagligen genom standardiseringen besparingar i arbetskraft även göras.

De nedlagda företagen representera emellertid icke mer än omkring 10 % av cigarettproduktionen och konsumenternas behov skall genom produktionsutvidgning hos de upprätthållna företagen tillgodoses i förutvarande omfattning. Däremot kommer antalet cigarettmärken genom nedläggningsåtgärderna att i hög grad reduceras.

Inom beklädnadsindustrin ha dels nedläggningar och dels långtgående omställning av produktionen verkställt. Åtgärder vidtogos även på detta område först efter ingående undersökningar av tillverkningsförhållandena. Fullt ut lika generella metoder som de, vilka kommo till användning i nyss relaterade fall, ha icke kunnat tillämpas, ehuru man även här eftersträvat en schematisk lösning. Såsom kriterium på lämpliga åtgärder i det enskilda fallet, använde man sig av beräkningar rörande tillverkningstiden för varje produkt, varvid hänsyn naturligtvis måste tagas till varans kvalitet och en del andra omständigheter. De olika tillverkningstiderna jämfördes med topp- och medelprestationerna inom varje tillverkningsgren, varefter fö

retaget i dess helhet närmare prövades.

Företagen indelades i tre olika grupper: Grupp I, omfattande de effektivaste företagen, vilka fingo fortsätta sin verksamhet utan inskränkningar; grupp II avseende företag, som skulle upprätthållas, men vilkas arbetarantal skulle inskränkas; grupp III slutligen, omfattande sådana företag, som skulle nedläggas.

Produktionen inom företag tillhörande grupp I och II skulle standardiseras och rationaliseras efter principer, som i nästa avsnitt komma att beröras.

Beträffande nedläggningarnas omfattning inom beklädnadsindustrien föreligga ännu inga uppgifter.

Ej heller rörande textilindustrien, där liknande metoder som i fråga om beklädnadsindustrien tillämpats, ha samlade uppgifter rörande koncentrationsåtgärdernas omfattning hittills stått att få. Det rör sig emellertid här om en mycket omfattande rik industrigren, splittrad på ett flertal spridda industri-centra. Koncentrationsprocessen inom textilindustrien torde ej heller vara avslutad.

Det är emellertid känt, att nedläggningarna inom vissa textildistrikt varit mycket omfattande, främst på platser, där även rustningsindustrien är starkt representerad. Härvid har man givetvis tillsett, att den regionala försörjningen icke alltför mycket rubbats, men i vissa områden synas nedläggningarna likväl ha drabbat omkring 50 % av de i början av 1942 fortfarande upprätthållna företagen. Nedläggningen inom olika branscher har även varit ganska ojämn. Bland bomulls- och kamgarnsspinnerier ha de naturligt nog varit kraftigare än bland vigogne- och kardullspinnerier. Det förefaller vara den större sysselsättningsgraden som här spelar in.

De allmänt hållna uppgifter, som stå till buds rörande textilindustrien, tyda på att nedlägningsaktionen här som inom andra industribranscher trots Zangens utfästelser i stor utsträckning drabbat de mindre företagen. En exaktare uppgift, som föreligger rörande förhållandena i Litzmannstadt (förutvarande Lodz) där textilindustrien som bekant är starkt representerad, belyser de förändringar, som sedan förkrigstiden inträtt i fråga om företagens fördelning på olika storleksordningar. Småföretagens andel i antalet textilföretag har sålunda minskats från 35 % år 1938 till 23 % i mars 1942. Det genomsnittliga antalet anställda per företagsenhet utgjorde år 1938 42, medan det i mars 1942 redan överskridit 100.

I samband med de under de senaste månaderna väsentligt skärpta koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna ha givetvis även understödsåtgärderna fått ökad betydelse. För att det numera väsentligt stegrade behovet av understöd bättre skall kunna tillgodoses har dessa under 1942 utvidgats och på väsentliga punkter ändrats i för de nedlagda företagen gynnsam riktning.

Understödens ringa storlek och de stränga villkor, som voro förknippade med deras beviljande, motiverades tidigare med att allt för goda möjligheter att erhålla hjälp skulle kunna föranleda ett onödigt stort antal företag att inställa sin verksamhet. Det har emellertid sedermera gjorts gällande att eftersom erfarenheten visat, att denna risk överdrivits, villkoren för utfående av understöd borde kunna mjukas upp.

Lättnaderna bero emellertid förutom på de gjorda erfarenheterna om understödets lämpliga utformning även på en strävan att dämpa de ogynnsamma psykologiska återverkningar, som de krigsekonomiska ingreppen kunna väntas medföra.

Tidigare kunde endast fullständigt nedlagda företag erhålla understöd. Ett undantag utgjorde företagen inom hantverket, vilka voro berättigade att utfå understöd, när deras arbetsmöjligheter genom krigsekonomiska åtgärder så kraftigt beskurits, att deras existens måste anses vara "allvarligt hotad". Numera kunna inom alla näringsgrenar företag, vilkas kapacitet till följd av krigsekonomiska ingrepp endast till en mindre del utnyttjas, under vissa förutsättningar erhålla understöd.

Bestämmelsen att nedlagda företag, vilka förfoga över egna medel överstigande det kapital, som erfordras för att återupptaga verksamheten, ej skola erhålla understöd har upphävts. Detta utesluter emellertid icke, att företag med särskilt god ekonomisk ställning med egna medel skola bidra att täcka kostnaderna för iståndhållandet av sina anläggningar.

Bland övriga förändringar i understödsbestämmelserna må omnämnas, att företagsägarens möjligheter till understöd förbättrats.

Produktionens rationalisering, standardisering och förenkling.

Med hänsyn till den betydande nedskärning av produktionen för civila behov, som redan ägt rum, kunna de ökade militära anspråken ej tillgodoses endast genom ytterligare begränsning av densamma. Stegning av effektiviteten samt förenkling och standardisering av produktionen inom såväl den civila som den krigsviktiga sektorn höra därför till de angelägnaste uppgifterna i koncentrationsplanen.

Ehuru den tekniska rationaliseringen i många avseenden

drivits mycket långt, synes likväl på detta gebit betydande reserver föreligga, särskilt vad beträffar standardiseringsmöjligheterna. Dessa äro ganska betydande inom industrier, där ett större antal olika kvaliteter samtidigt tillverkas. Rationalisering behöver i sådana fall emellertid icke innebära en standardisering av hela marknaden. Avsevärda effektivitetsvinster kunna åstadkommas genom specialisering på vissa kvaliteter inom de olika företagen. På detta sätt behöver den enskilde konsumentens urvalsmöjligheter ej i nämnvärd grad reduceras.

En specialisering av denna art synes under år 1942 ha genomförts inom den tyska beklädnadsindustrien. En del intressanta detaljer ha offentliggjorts därom.

Beklädnadsbranschen hör till de mest genomrationaliserade områdena inom tysk industri. Arbetsfördelningen har sålunda drivits mycket långt. Vi erinra om det tidigare exemplet beträffande tillverkningen av herrbyxor i 48 tempon. Utskottet för koncentrations- och rationaliseringsfrågor inom beklädnadsindustrien ansåg sig dock kunna fastställa stora skillnader i fråga om tillverkningsstiden. Till och med inom grupp I kunde variationer upp till 100 % förekomma. I detta förhållande torde dock bl.a. kvalitetsolikheter ha spelat sin roll.

Framför allt ansåg man emellertid, att förekomsten av talrika kvaliteter och sorter skulle möjliggöra, att man genom specialisering inom vissa upprätthållna företag skulle kunna nedlägga ytterligare ganska många enheter, utan att därför utbud eller urval av beklädnadsartiklar komme att nämnvärt rubbas.

Det bestämdes sålunda, att företag med upp till 80 anställda i fortsättningen endast få tillverka en varugrupp, så-

som exempelvis bland damkläder endast damkappor eller dylikt. Det högsta antal varugrupper, ett företag kan erhålla rätt att tillverka, utgör 3 stycken, och denna rätt tillkommer endast företag med över 240 anställda. Man väntar sig att produktionen härigenom skall bliva mera seriebetonad. Av stor vikt torde vara, att de instanser, som handha regleringen, tillse, att specialiseringen icke utvecklas ensidigt. Det är med andra ord önskvärt, att produktionen av olika artiklar på lämpligt sätt fördelar sig på olika företag.

Standardiseringen och specialiseringen genomföres numera inom hela den tyska industrien i snabbare takt än någonsin. I viss mån kompletterar standardiseringen av tyger och mönster inom textilindustrien beklädnadsindustriernas specialisering. Framför allt när det gäller tyger för arbetskläder har standardiseringen gått mycket långt. På ett i viss mån näralliggande område, inom tvättmedelsindustrien, har likaledes standardiseringen genomförts med stor skärpa.

Rationaliseringsåtgärderna synas under detta år sträcka sig till snart sagt alla områden. Sålunda har ett arbetsutskott tillsatts för att pröva möjligheterna till rationalisering inom varvsbranschen. Man har emellertid avvisat tanken på s.k. enhetsfartyg men planerar viss typisering, som möjliggör seriebygge av vissa för ett stort antal fartygstyper lika delar.

Av intresse i detta sammanhang äro även olika detaljavisningar rörande produkternas utförande. Sålunda skola onödiga utsmyckningar på vissa varutyper undvikas. Detta gäller bl.a. vissa maskiner och cyklar. Ett steg längre i denna riktning går uppmaningen, att kvaliteten på vissa varor skall begränsas till det minimum, som icke inskränker föremålets funk-

tionsduglighet. Det må även hänvisas till en förordning från april detta år, som förbjuder alla företag att fortsätta eller påbörja några som helst förberedelser för kommande fredstid. Alla krafter skola sålunda med yttersta konsekvens vara inriktade på krigsansträngningarna.

Krigsekonomiska åtgärder inom rustningssektorn.

Samtidigt med koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna har under år 1942 även i andra avseenden företags djupgående ingrepp i produktionslivet. Dessa ha emellertid huvudsakligen gällt rustningsindustrien men torde ha medfört betydande förändringar även för all övrig industriell verksamhet.

I början av detta år erhöll sålunda riksdagen för vapen och ammunition, Dr. Speer, uppdrag att såsom "generalfullmäktige för rustningsuppgifter inom fyraårsplanens ram" handhava en sedan länge aktuell reorganisation av den krigsekonomiska förvaltningsapparaten. Man önskade härvid delvis realisera de planer, som Dr. Speers företrädare, Dr. Todt, tidigare skisserat, nämligen att förenkla och reducera statens uppgifter framför allt på råvarukontingenteringens område. I stället skulle näringslivets självförvaltningsorgan i större utsträckning än tidigare delta i dessa uppgifter, varigenom företagen och deras organisationer skulle erhålla ökat medansvar vid förverkligandet av de nationella målsättningarna. Genom den fullmakt Dr. Speer erhållit synes tyngdpunkten av bestämmanderätten med avseende å råvarukontingenteringen ha förflyttats från riksekonominministern till ministern för vapen och ammunition.

Det har framhållits, att denna omläggning framför allt

varit nödvändig, emedan den överorganiserade statliga förvaltningen utgjort en starkt hämmande faktor, när det gällt att ytterligare stegra företagens effektivitet. Uppenbarligen har numera ansetts, att näringslivet självt måste vara mera kompetent att handhava hithörande frågor.

Enligt uppgifter i tyska pressen har den hittillsvarande organisationen av förvaltningen bl.a. förorsakat företagen stora effektivitetsförluster genom tvånget att i väldig omfattning avlägga rapporter till skilda instanser. Det har beräknats att icke sällan mer än 30 % av företagens anställda utgöras av kontorspersonal, vilket till stor del tillskrives det myckna arbetet i samband med uppgiftslämnandet. Man har betecknat missförhållandena såsom "papperskrig", "enquêtefetischism" m.m.

Det minskade förtroendet till de statliga förvaltningsinstanserna på grund av deras bristande insikter i praktiska förhållanden har bl.a. också lett till hamstring av råvaror. Även detta hoppas man i fortsättningen kunna undvika genom anlitan- de av den sakkunskap, som näringslivets representanter förfoga över. För att minska risken för missbruk av näringslivets ökade ansvar vid råvarufördelningen har dock råvaruhamstring även belagts med stränga straff.¹⁾

"Reichsstellen", de statliga kontrollinstanserna för råvaror, ha i samband med denna omläggning i ganska stor omfattning stängts eller sammanslagits, så att de nu uppgå till ett väsentligt mindre antal. Man beräknar att omkring hälften av den vid Reichsstellen tidigare sysselsatta personalen under våren kommit att frigöras. Vid denna koncentration sökte man

1) Jfr. "Verordnung des Führers zum Schutze der Rüstungswirtschaft" av den 21 mars 1942 (Reichsgesetzblatt I, nr 43)

även åstadkomma en sådan ordning att industriföretagen i fortsättningen endast behövde vända sig till ett begränsat antal instanser. Man har sålunda eftersträvat att företagen inom en viss industrigren skola kunna erhålla samtliga för tillverkningen nödvändiga råvaror från ett och samma Reichsstelle.

Kontingenteringen av råvaror handhas i fortsättningen i huvudsak av nyskapade civila utskott, de s.k. "Hauptausschüsse", som äro sammansatta av konstruktörer och verkstadsingenjörer. De behandla för övrigt även försvarsmaktens önskemål vad beträffar krigsproduktionen och inkomma med praktiska förslag till försvarsbeställningarnas rationella genomförande. "Hauptausschüsse" ha även till uppgift att se till, att företagen genom bl.a. utbyten sinsemellan inriktas på längre tillverkningsserier. Mellan de olika "Hauptausschüsse" har även ett intimt samarbete etablerats, vilket försiggår i s.k. "Industrieringe".

Staten har i sin strävan att påskynda rationaliseringsprocessen inom industrien såsom tidigare berörts även tagit till sin hjälp prispolitiska åtgärder. Inom rustningsindustrien synes emellertid prispolitiken ha lämnat företagen ett visst spelrum, vilket möjliggjort en ganska betydande självfinansiering bland rustningsföretagen.

För prissättningen vid statliga beställningar fastställdes dock redan före kriget vissa riktlinjer (L.S.Ö.)¹⁾, enligt vilka företagen i regel endast ägde rätt att tillgodogöra sig ersättning för självkostnaderna samt skälig vinst. Redan då hade man för avsikt att fastställa ett slags enhetspris på grundval av genomsnittskostnaderna inom de olika branscherna. I praktiken utvecklades emellertid i stort sett individuella

1) "L.S.Ö.": "Leitsätze für die Preisermittlung auf Grund der Selbstkosten bei Leistungen für öffentliche Auftraggeber," 1938.

priser på grundval av kostnaderna inom varje företag.

I samband med de under innevarande år vidtagna koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna inom näringslivet och förvaltningen utfärdades den 2 februari en förordning, i vilken tanken att tillämpa fasta enhetspriser inom rustningssektorn förverkligas.

Avsikten var till en början, att enhetspriserna skulle beräknas efter de lägsta kostnader, som företagen inom en viss bransch kunna uppnå. Man har dock släppt efter på detta krav, så att numera kostnadsförhållandena inom "goda" företag skola läggas till grund för prissättningen. Företag, som kunna leverera till de fastställda lägsta enhetspriserna (s.k. grupppris I), befrias från krigsvinstskatt. Företag, som måste betinga sig högre pris, löpa däremot risk att bli avstängda från offentliga beställningar och därmed att tillika mista sina rättigheter i fråga om tilldelning av arbetskraft, råvaror m.m. Dessa och övriga detaljbestämmelser gälla ej blott för nya utan även för löpande kontrakt och kunna t.o.m. erhålla retroaktiv verkan fr.o.m. 1 januari 1941.

De individuella självkostnadspriserna enligt "L.S.Ö." ha emellertid icke helt avskaffats utan dessa tillämpas fortfarande i vissa fall, företrädesvis när det gäller nytillverkningar, för vilka erfarenheter rörande kostnadsutvecklingen ännu icke föreligga.

Genom införandet av enhetspriser söker man uppnå ett ökat indirekt tvång till rationalisering inom rustningssektorn och att befördra ytterligare koncentration på detta område. Samtidigt begränsar man försvarsutgifterna och ernår en för- enkling av förhandlingsproceduren i samband med statens be-

ställningar hos rustningsindustrien. Vidare stödjäs härigenom även statens stabiliseringspolitik i fråga om arbetslönerna, som tidigare på grund av de högre vinsterna mest hotats just inom rustningssektorn.

Krigsvinstbeskattningen har för övrigt skilts från priskommissariens arbetsfält, och överflyttats till finansministeriet. Mot bakgrunden av gjorda erfarenheter ansågs detta vara en ändamålsenligare anordning. Bland annat uppnådde man, att företagens skyldighet att lämna dubbla uppgifter, nämligen såväl till priskontrollen som till finansministeriet, bortföll.

Det må slutligen hänvisas till att man även på andra områden eftersträvar pris- och kostnadssänkning, men i dessa fall såsom en konsekvens av den intensifierade rationaliseringen och standardiseringen.

Organisatoriska nyskapelser inom näringslivets självförvaltning och kartellväsendet.

Med de ökade uppgifterna för näringslivets självförvaltning ha en del organisatoriska förändringar vidtagits och även nya organisationsformer skapats. I föregående avsnitt omnämndes redan de nybildade "Hauptausschüsse" och "Industrieringe". En organisatorisk åtgärd av ej blott krigsekonomisk utan även principiell och framtida betydelse utgör grundandet av de s.k. "Gauwirtschaftskammern".

Redan i december 1940 hade statssekreteraren i riksekonoministeriet, Dr. Landfried, framhållit nödvändigheten av en reorganisation av näringslivets självförvaltning. Idén till Gauwirtschaftskammern uppkom för första gången vid Gauleitertagung 1941, där man framhöll vikten av en till de politiska

regionala enheterna (Gaue) anknuten näringsorganisation, en idé, vars förverkligande numera inletts med en förordning i april innevarande år.¹⁾

Gauwirtschaftskammern bildas genom en regional sammanslagning av de samtidigt upplösta industri- och handelskamrarna samt närings- och hantverkskamrarna. Topporganisationen för dessa Gauwirtschaftskammern är Reichswirtschaftskammer, alltså den centrala instansen för näringslivets alla självförvaltningsorgan.

Genom bildandet av dessa Gauwirtschaftskammern ernås en väsentlig förenkling av denna viktiga sektion av näringslivets självförvaltning och många möjligheter till kompetenskonflikter undvikas. En väsentlig besparing av personal lär även höra till de viktigare resultaten. Samtidigt uppstår en viss sammanlänkning av näringslivets självförvaltning med det national-socialistiska partiets regionala instanser.

Den tendens till centralisering inom kartellväsendet, som under kriget blivit allt mera framträdande, har under den senaste koncentrationsvågen ytterligare skärpts och nya för krigsekonomin viktiga privata självförvaltningsorgan ha på så sätt skapats.

Sålunda ha inom flera industrigrenar s.k. Reichsvereinigungen grundats, kartellartade topporganisationer, som omfattar alla företag inom en viss industrigren och som handha skilda uppgifter allt efter den ifrågavarande industriens förhållanden.

Denna kartellform är icke alldeles ny. En Reichsver-

1) Jfr. "Verordnung über die Vereinfachung und Vereinheitlichung der Organisation der gewerblichen Wirtschaft" av den 20 april 1942.

einigung av liknande slag som de, vilka nu på olika områden bildats, tillkom redan i mars 1941 inom kolbranschen. Medan "Reichsvereinigung Kohle" emellertid huvudsakligen bildades på privat initiativ, ha de motsvarande sammanslutningarna av år 1942 tillkommit genom statens tillskyndan, nämligen på grundval av de tidigare nämnda förordningarna om tvångskarteller och Gemeinschaftswerke.

Dylika Reichsvereinigungen skola ej bildas inom alla industrigrenar utan endast på områden, där de anses behövliga. Den första sammanslutningen av denna typ, som kommit till stånd i samband med den just nu pågående koncentrationsrörelsen, är "Reichsvereinigung Chemische Fasern", vilken bildades i mars i år. Därefter följde "Reichsvereinigung Textilveredelung" och motsvarande organisationer för växtfibrer och järn.

Denna organisationsform utgör ett slags tvångskartell, som i regel i vertikal riktning kontrollerar alla företag och karteller inom sitt område. I vissa fall omfattar sålunda en dylik Reichsvereinigung såväl produktionen av råvaran, som förädlingen och distributionen. Den reglerar såsom det viktigaste civila instrumentet för den tyska "Marktordnung" för de anslutna företagen gemensamma samt national- eller krigsekonomiskt viktiga uppgifter, såsom prisbildningen, produktionens dirigerings-, koncentrations- och rationaliseringsåtgärder m.m. Den handhar för det mesta även frågor, som stå i samband med utrikeshandeln. Den skall framför allt delta i den nu nödvändiga mobiliseringen och koncentrationen av de industriella krafterna.

Reichsvereinigungen ha sålunda liknande form och uppgifter som de tidigare omnämnda Gemeinschaftswerke. Gemein-

schaftswerke grundades emellertid endast för mindre viktiga och nödställda industrigrenar, medan Reichsvereinigungen avse industrigrenar av särskild betydelse för folkförsörjningen och krigsproduktionen.

Tillkomsten av Reichsvereinigungen öppnar vida perspektiv. Vid grundandet av Reichsvereinigung Chemische Fasern framhöll sålunda Präsident Kehrl, som lär ha givit uppslaget till denna nya organisationsform, att i framtiden även en Europa-Vereinigung Chemische Fasern kan komma att bildas.

Den vidtagna organisatoriska nygestaltningen framför allt under innevarande år har möjliggjort ett vidsträcktare ianspråktagande av näringslivets egna krafter. Samtidigt synes dock på en och annan punkt en viss parallellitet i fråga om arbetsuppgifterna för olika organisationsformer ha uppstått. Sålunda synes bland annat en gränsdragning i fråga om arbetsfält mellan Reichsvereinigungen och branschorganisationerna (Wirtschaftsgruppen) vara mycket besvärlig.

Den tyska kraftsamlingen på det industriella området under de båda senaste åren utgör, såsom den föregående framställningen avsett att belysa, slutlänken i en långvarig omformningsprocess, inriktad på att finna de för den krigsekonomiska målsättningen mest ändamålsenliga lösningarna. Denna utveckling innebär på vissa områden en långtgående rationalisering som säkerligen kommer att starkt påverka den tyska industriens konkurrenskraft på längre sikt. Förutom denna tekniska sida av den tyska rationaliserings- och koncentrationsprocessen synas särskilt de genomgripande förändringarna i samarbetet mellan den tyska staten och det enskilda näringslivet vara värda att uppmärksammas.